

8. Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України: указ Президента України від 20 червня 2006 року № 551/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 25. – С. 23 – 43.
9. Сборник законов СССР и Указов Президии Верховного Совета СССР. 1938–1945 гг. – М., 1945.
10. Сич В. Однострій має стати дійсно українським / В. Сич // Наша армія. – 2009. – 22 серпня. – С. 6.
11. Слободянюк М. Символ Національної гвардії України / М. Слободянюк // Знак. – 2000. – Число 22 (вересень). – С. 12.
12. Чмир М. Булава в українській військовій символіці та емблематиці 1917–1921 років / М. Чмир // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики: зб. наук. пр. – К., 2003. – Число 10 у двох частинах. – Ч. 1. – С. 207 – 220.
13. Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 років / М. Чмир // Військово – історичний альманах. – 2001. – Число 2. – С. 92 – 109.
14. Чмир М. Символіка наукавних знаків Збройних Сил ЗУНР – ЗОУР 1918–1919 рр / М. Чмир // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики: зб. наук. пр. – К., 2004. – Число 11 у двох частинах. – Ч. 1. – С. 308 – 325.

УДК 311. 43: 271. 2 – 855 (477. 54) «1825/ 1843»

Старообрядництво Харківщини (1825–1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад

Єремєєв Павло

Єремєєв Павло. Старообрядництво Харківщини (1825–1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад. Робота присвячена дослідженню чисельності, локалізації, конфесійного та станового складу старообрядництва Харківщини в період з 1825 по 1843 рр. Проаналізовано статистичні дані про динаміку чисельності харківських старообрядців, доведена гіпотеза про неточність матеріалів державної статистики щодо чисельності старообрядців Харківщини. Дана характеристика локалізації старообрядців регіону, їхнього конфесійного та станового складу.
Ключові слова: старообрядництво, Харківщина, статистика.

Еремеев Павел. Старообрядчество Харьковщины (1825–1843 гг.): численность, локализация, конфессиональный и сословный

состав. Работа посвящена исследованию численности, локализации, конфессионального и сословного состава старообрядчества Харьковщины в период с 1825 по 1843 гг. Проанализированы статистические данные о динамике численности харьковских старообрядцев, доказана гипотеза о неточности материалов государственной статистики в отношении численности старообрядцев Харьковщины. Охарактеризована локализация старообрядцев региона, их конфессиональный и сословный состав. *Ключевые слова:* старообрядчество, Харьковщина, статистика.

Yeremeev Pavlo. Old Belief of Kharkiv Region (1825–1843): quantity, localization, confessional and social structure. The paper is devoted to the study of quantity, localization, confessional and class structure of Old Belief in Kharkiv Region in the period from 1825 to 1843. Statistical data about the dynamic of quantity of the Old-Believers in Kharkiv province was analyzed. Hypothesis of inaccuracy of the materials of the state statistic of the Old Belief in Kharkiv region was proved. Localization, confessional and class structure of Old Belief in Kharkiv Region was characterized. *Key words:* Old Belief, Kharkiv Region, statistics.

Старообрядництво (старовір'я, древлеправослав'я) – загальна назва православного духовенства та мирян, що відмовляються прийняти обрядові реформи, здійснені в Російській православній церкві в XVII ст. патріархом Никоном, суть яких полягала в прагненні наблизити російську богослужбову практику до грецької [37]. Довгий час старообрядці мали величезний вплив на духовне, культурне, соціально-економічне та політичне життя Російської імперії [Див., напр.: 26; 28; 30], що обумовлює необхідність всебічного дослідження різних аспектів історії старообрядництва.

Старообрядці Харківщини відігравали важливу роль в історії старообрядницького світу [4, с. 82-86; 5, с. 136-140; 26, с. 25, 29-31, 60-61]. Тому без дослідження історії «старої віри» на харківських теренах, розуміння загальних процесів древлеправославної історії залишається не повним. Аналіз чисельності старообрядців Харківщини, їхньої локалізації, конфесійного та станового складу є важливою передумовою дослідження інших аспектів історії цього релігійного напрямку в Харківському регіоні. Крім того, дослідження регіональної специфіки нерідко допомагає вирішувати загальні теоретичні проблеми, а тенденції, виявлені на Харківщині, можуть стати поштовхом для подальших досліджень даної проблематики в інших регіонах та в цілому по Російській імперії.

Питання про чисельність старообрядців Російської імперії, їхню локалізацію, конфесійний та соціальний склад привертає увагу дослідників з середини XIX ст. [Див., напр.: 6; 27; 28]. В той же час,

багато аспектів даної проблематики до сих пір залишаються дискусійними. Так, незважаючи на низку спроб [26, с. 120–121; 27, с. 384–409;], не вирішене питання про загальну чисельність старообрядців Російської імперії; на периферії дослідницького пошуку залишається питання про те, наскільки адекватно матеріали офіційної статистики відображали конфесійний склад та локалізацію зареєстрованих старообрядців, тощо. При цьому, до сих пір практично не було робіт, у яких досліджується чисельність та структура старообрядництва Харківщини в період з 1825 по 1843 рр. Окремі звернення до даної проблематики здійснювалися лише епізодично та не носили комплексного характеру [4, с. 82–86; 5, с. 136–140].

Основу джерельної бази дослідження склали статистичні матеріали Канцелярії харківського губернатора Державного архіву Харківської області (фонд № 3) щодо чисельності старообрядців та інших релігійних дисидентів регіону [12–23], «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» архієпископа Філарета (Гумілевського) [34–36], діловодні матеріали установ державної влади та офіційної церкви на території Харківщини, що регулювали облік старообрядців [Див., напр.: 18. – Арк. 104; 19. – Арк. 112].

Хронологічні рамки дослідження обумовлені особливістю джерельної бази. Адже саме з 1825 р. почався регулярний збір статистичних даних про старообрядців Російської імперії, в тому числі, і Слобідсько-Української губернії. Облік старообрядців здійснювався губернськими статистичними установами по лінії Міністерства внутрішніх справ. На низовому рівні збором статистичних даних займалася місцева поліція [12. – Арк. 1]. Верхня хронологічна рамка – 1843 р., – пояснюється тим, що з наступного, 1844 р., відомості про старообрядців стали збиратися за новою формою, яка відображала вдосконалену класифікацію старообрядництва [3, с. 54]. А це, в свою чергу, суттєво вплинуло на характер статистичних даних про старообрядців.

Якщо подивитися на динаміку змін офіційних даних про чисельність старообрядців на Харківщині, можна помітити високий рівень варіації (її коефіцієнт складає 18 %), постійні та досить безсистемні підйоми та спади офіційних даних про кількість старообрядців (Дод. 1). Так, у 1825 р. на Харківщині було офіційно зареєстровано 3339 старообрядців [12. – Арк. 72–79], у 1826 р. вже на 1332 старообрядця більше – 4671 [12. – Арк. 181–182]. А у 1828 р. у Харківській губернії офіційно значилося лише 2675 старообрядців, тобто, на 1996 чоловік менше [13. – Арк. 62–64]. Схожа ситуація прослідковуються і по окремих населених пунктах Харківської губернії. Так, в 1833 р. в слободі Уди Харківського повіту було зареєстровано 432 старообрядця [17. – Арк. 46–47], у 1834 р. – 305 [18. – Арк. 61–62], а у 1835 р. – 594 [19. – Арк. 61, 63]. Ряд дослідників старообрядництва (М. В. Варадінов, С. В. Таранець) доводять, що найчастіше подібний характер динаміки офіційних даних про чисельність старообрядців був викликаний недосконалістю державного обліку [6,

с. 179-180; 33, с. 28]. Адже якщо немає даних про масовий перехід старообрядців до лав офіційної церкви або про їх масову міграцію в цей період (а за цим влада слідувала дуже пильно), то єдиним поясненням виявленої динаміки залишається неточність в офіційних даних про чисельність старовірів.

Подібна ситуація була характерною для всієї Російської імперії. Достатньо згадати, що в 1825 р. у Росії було офіційно зареєстровано 827 тисяч старообрядців, протягом наступних 25 років, за офіційними даними, у православ'я та єдиновір'я перейшло більше одного мільйона старовірів. І при цьому, в 1851 р. їх залишалося близько 750 тисяч [27, с. 397].

Применшення реальної кількості старовірів на той час на місцях було вигідно і владі, і самим старообрядцям. В умовах утисків з боку держави та офіційної церкви, старообрядці нерідко намагалися не афішувати або навіть приховувати свою релігійну приналежність. З іншого боку, парафіяльним священикам офіційної церкви також була вигідна подібна ситуація. Адже в такому разі, старообрядці, фактично не відвідуючи новообрядницьких богослужінь, формально були приписані до православного приходу, і, відповідно, платили священикам задля збереження в таємниці свого дійсного віросповідання [27, с. 395-396]. Цивільні ж чиновники, применшуючи чисельність старообрядців, прагнули продемонструвати свої успіхи у боротьбі з «розколом» [27, с. 392-393].

Питання про дійсну чисельність старообрядців Харківщини залишається відкритим та потребує подальших досліджень. В даній статті, за відсутності інших джерел, ми будемо спиратися на дані офіційної статистики. Як зазначає М. В. Варадінов, матеріали державного обліку, при всій своїй неточності, дозволяють судити якщо не про абсолютну, то принаймні про відносну чисельність старообрядців: про місія найбільшого розповсюдження «старої віри», співвідношення чисельності старообрядців різних згод та станів, тощо [6, с. 138].

Частка офіційно зареєстрованих старообрядців у загальній кількості населення Харківської губернії була незначною. У 1838 р. в губернії проживало 1366,2 тис. чоловік [32, с. 29]. При цьому, за офіційними даними, старообрядців на Харківщині в цей час було лише 3624 особи [20, с. 66]. В процентному відношенні це складає 0,27 % від загальної чисельності населення губернії. Серед усіх офіційно зареєстрованих старообрядців Російської імперії (974018 осіб за даними 1837 р.) [6, с. 375], частка старообрядців Харківської губернії (без врахування Чугувських військових поселень) складала приблизно 0,37 %.

В територіальному відношенні протягом досліджуваного періоду найбільше старообрядців проживало у Вовчанському, Старобільському, Зміївському, Харківському, Куп'янському повітах, а також у губернському місті Харків (Дод. 2). Таким чином, зареєстровані старообрядці Харківської губернії концентрувалися у південно-східній її частині, а в північно-західних повітах Харківської губернії протягом

дослідженого періоду не було зареєстровано жодного старообрядця. Подібна ситуація є досить дивною, адже Слобідські землі знаходились на шляху між великими старообрядницькими центрами: Веткою та Стародубщиною – з північного заходу, Доном та Іргізом – з південного сходу. Існують дані, що старовіри регіону забезпечували зв'язок цих центрів [25, с. 29-31]. Вплив старовірів Дону на розвиток «старої віри» Слобожанщини очевидний: саме в контексті історії старообрядництва на Дону слід розглядати утворення в кінці XVII ст. старообрядницьких поселень на Сіверському Донці, які згодом увійшли до Старобільського повіту [28, с. 81; 29, с. 25]. Однак у Сумському та Охтирському повітах, що знаходилися в безпосередній близькості до двох інших старообрядницьких центрів – Чернігівщини та Стародубщини, – протягом досліджуваного періоду не було зареєстровано жодного старообрядця. Причини даного феномену ще мають бути з'ясованими.

Як відомо, вже з кінця XVII ст. старообрядці розділилися на два основні напрямки – попівців та безпопівців, кожний з яких незабаром розділювався на велику кількість напрямів і сект, званих толками та згодами. У матеріалах державного обліку 1825–1843 рр. попівці позначалися як «старообрядці, що приймають священство», а безпопівці – як «розкольників, що не приймають священство, але поклоняються іконам» [9. – Арк. 1]. Автором була здійснена перевірка достовірності інформації державної статистики щодо конфесійної приналежності зареєстрованих старообрядців у досліджуваній період. Шляхом співставлення офіційних даних різних рівнів (повітового та губернського) за декілька років, із залученням інших джерел (матеріалів кримінальних справ та офіційного листування [Див. напр.: 18. – Арк. 104; 19. – Арк. 112], «Історико-статистичного опису Харківської єпархії» [34-36]), було встановлено, що інформація про віросповідання зареєстрованих старообрядців у губернських відомостях у 18 % випадків була перекрученою. Найпоширенішими причинами помилок у даних офіційних відомостей про віросповідання старообрядців були: слабка інформованість чиновників про конфесійне життя старообрядців, секретний характер обліку старообрядців та описки у відомостях про віросповідання записних старообрядців [27, с. 384-409]. Враховуючи це, в даному дослідженні матеріали державної статистики використовувалися автором лише після ретельної перевірки та, в разі необхідності, виправлення помилок.

Протягом досліджуваного періоду на Харківщині, як і в попередні роки, продовжувала чисельно переважати безпопівщина. В середньому, співвідношення між попівцями та безпопівцями Харківщини в 1825–1843 рр. дорівнювало, відповідно, 24,73: 75,27 (Дод. 3), в той час як в цілому по Російській імперії аналогічне співвідношення становило 62,63: 37,37 на користь попівців [Підраховано автором на основі: 6, с. 375]. Питання щодо причин чисельної переваги безпопівців на Харківщині на сьогодні залишається відкритим. Як зазначалося вище, зі сходу та заходу

з Харківською губернією межували великі центри попівщини: Чернігівська губернія та Земля війська Донського. Причому під час заселення старовірами Слобожанщини та Дону, умови цих регіонів були досить схожими. Тому домінування безпопівського напрямку старообрядництва на Слобожанщині навряд доцільно пояснювати соціально-політичними та економічними особливостями регіону. Скоріш за все, вирішальну роль зіграло заснування в середині XVIII ст. в Чугуєві монастиря Поморської згоди, який незабаром став найбільшим духовним центром безпопівщини у Східній Україні [5, с. 136-140]. Навколо монастиря велася активна старообрядницька пропаганда [35, с. 251, 407], і не виключено, що саме це зумовило домінування безпопівщини на харківських теренах.

Попівці домінували лише в Старобільському повіті (позначилася близькість до донських козаків, які масово сповідували попівщину та насильницьке переселення сюди частини старообрядців-попівців після другого розгрому Ветки у XVIII ст. [35, с. 407]) та у Харкові (хоча, як свідчать архівні документи, більша частина тих, хто реєструвався у «розкольницьких відомостях» Харкова, насправді належав до Єдиновірницької Церкви [18. – Арк. 85, 104]). Помітною була також присутність попівців у Куп'янському повіті, де вони мешкали поруч з безпопівцями [12. – Арк. 72-79, 181-182; 13. – Арк. 62-64; 14. – Арк. 52-55]. Наприкінці досліджуваного періоду до лав попівщини перейшли старообрядці Харківського повіту [23. – Арк. 75], які до того належали до Поморської згоди безпопівщини. Це зумовило різке збільшення частки попівців в цілому по губернії у 1843 р. (Дод. 3)

Стосовно станового складу, «розкольницькі відомості» 1825–1843 рр. розподіляли старообрядців лише на дві категорії: «поміщицьких селян» та «різних [тобто, всіх інших – прим. автора] станів». Якщо поглянути на співвідношення поміщицьких селян та представників інших станів серед старообрядців Харківщини, можна побачити, що частка перших була мізерною та становила, в середньому, 4,86 %. (Дод. 4). Подібна ситуація була характерною не тільки для Харківщини, але і для інших регіонів Російської імперії [33, с. 23]. С. В. Таранець пояснює це тим, що релігійні переконання не дозволяли старообрядцям перебувати у власності поміщика, і тому старовіри тікали від кріпацтва, називаючи його «печаткою антихриста» [33, с. 23]. Як зазначає М. М. Нікольський, заможні старообрядці практикували масовий викуп з кріпацтва своїх одновірців [33, с. 625-637].

Оскільки офіційна форма для заповнення «розкольницьких відомостей» передбачала тільки дві графи для визначення соціального статусу старообрядців та інших релігійних дисидентів: «поміщицькі селяни» та «різні стани», визначити співвідношення чисельності старообрядців серед станів, що не належали до поміщицьких селян протягом 1820-х – 1830-х рр. за наявної джерельної бази досить проблематично. Однак після того, як в 1839 р. реєстрація старообрядців зі

стану державних селян була передана до Міністерства державних маєтностей, вони стали реєструватися окремо, що дає змогу судити про частку державних селян у загальній кількості старовірів Харківської губернії.

Дані Харківської палати Міністерства державних маєтностей за 1840 р. свідчать, що в цей рік у Харківській губернії було офіційно зареєстровано 3121 старообрядців, що належали до стану державних селян [20. – Арк. 63, 68]. Таким чином, станом на 1840 р., з 3624 старообрядців, офіційно зареєстрованих на Харківщині [20. – Арк. 66], 86 % належали до стану державних селян. 278 старообрядців (7,67 %) були зареєстровані як поміщицькі селяни. Наявна джерельна база не дозволяє точно визначити станову приналежність ще 225 старообрядців (саме таке число утворюється, якщо від загальної чисельності старообрядців, зареєстрованих на Харківщині в 1840 р., відняти кількість державних та поміщицьких селян). Скоріш за все більшість з них належали до міських станів. Зростання кількості старообрядців, які належали до міських станів, почалося ще з другої половини XVIII ст., коли Катерина II указом від 14 грудня 1762 р. дозволила старообрядцям за власним бажанням обирати рід занять: або повертатися до свого колишнього поміщика, від якого вони втекли, або ставати державними селянами, або записуватися у купецтво [26, с. 12]. Як зазначає П. І. Мельников, це мало особливе значення для подальшого розвитку старообрядництва. Старообрядці й раніше у своїй господарській діяльності робили особливий наголос на промисли та торгівлю. Тепер же старообрядці відносно вільно оселялися у великих містах, багатіли, і вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. значна частина російських капіталів опинилася у руках старообрядців, що були приписані до міських станів [28, с. 254–255]. Ці загальноімперські тенденції мали місце і на Харківщині. У 1764 р. старообрядці були вперше офіційно зареєстровані у Харкові. І дуже скоро старообрядці склали значну частку серед купецтва міста [9. – Арк. 1–2; 10. – Арк. 1–38; 11. – Арк. 1–35].

Традиційно вважається, що старообрядництво (принаймні в XIX ст.) було виключно народним релігійним рухом, що включав селян та міські стани, а вищі шари суспільства відійшли від «розколу» ще в кінці XVII ст. [Див., напр.: 26] Однак в рапорті Зміївського земського суду харківському губернатору Сергію Михайловичу Муханову від 15 травня 1847 р. зазначається, що в 1845 р. померла поміщиця Філіпєва, яка останньою з сімейства Філіпєвих сповідувала «розкол» [25. – Арк. 80]. На Харківщині на сьогодні це єдиний відомий випадок приналежності представника дворянського стану XIX ст. до старообрядництва. Однак в масштабах імперії він не був унікальним. Наприклад, в одному з селищ Курського повіту здавна проживала велика кількість дрібнопомісних дворян, які носили одне прізвище та належали до «розколу», а в Новгородській губернії до старообрядництва належала одна поміщиця разом зі своєю донькою та сином [6, с. 315]. Проблема розповсюдження

старообрядництва серед дрібнопомісних дворян Російської імперії до сих пір не була предметом спеціального наукового дослідження. Хоча очевидно, що приналежність дворян до «старої віри» хоча й мала місце, в тому числі і на Харківщині, але було скоріше винятком. В цілому, «стара віра» сприймалася серед дворянства як сліпе тримання за мертвий обряд, марновірство та породження неучтва та забобонів [1, с. 16].

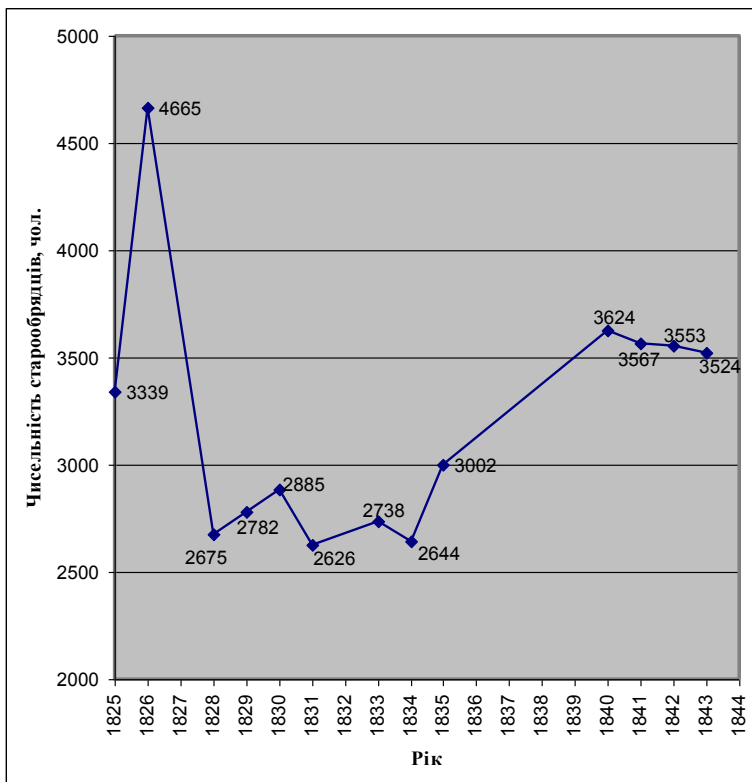
Таким чином, дані державної статистики про кількість старовірів у регіоні були заниженими. Частка офіційно зареєстрованих старообрядців у загальній чисельності населення Харківської губернії була незначною – 0,27% (за даними 1840 р.). Протягом досліджуваного періоду найбільше старообрядців Харківської губернії проживали на південному сході регіону. В конфесійному плані протягом на Харківщині, як і в попередні роки, продовжувала чисельно переважати безпопівщина. За даними 1840 р. 86 % старообрядців регіону належали до стану державних селян, 7, 67 % – до поміщицьких селян, 6,2 % – до міських станів. Зафіксований один випадок приналежності представниці дворянського стану до старообрядництва.

Література

1. *Асипова Н. В.* Церковный раскол в общественном мнении России (конец 1850-х – 1860-е гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук / Н. В. Асипова. – М., 2009.
2. *Бабинський А.* Старообрядництво / А. Бабинський. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ukr/major.religions/oldbelievers/>. Доступ – 21.11.2009.
3. *Бежан Е. М.* Конфессиональная политика государства и церкви в отношении старообрядцев и русских сектантов Западной Сибири в первой половине XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук / Е. М. Бежан. – Омск, 2008.
4. *Безгодов А. А.* Християне–поморці України: краткий обзор и постановка вопроса / А. А. Безгодов // Старообрядництво України та Росії: минуле та сучасне: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2004. – С. 82–86.
5. *Бучастая С. И.* История старообрядчества в Чугуеве / С. И. Бучастая, О. А. Шевченко // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство. – Харків, 2005. – С. 136–140.
6. *Варадинов Н. В.* История МВД: в 8 кн. / Н. В. Варадинов. – СПб., 1858–1862. – Кн. 8: История распоряжений о расколе.
7. *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект / Ю. В. Волошин. – Полтава, 2005.
8. *Голдіна С. О.* Єдиновірство як спосіб боротьби влади зі старообрядництвом у 40–60-ті роки XIX століття (на матеріалах Лівобережної України) / С. О. Голдіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 18. – С. 51–55.
9. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 17. – Спр. 310. – 2 арк.
10. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 19. – Спр. 790. – 38 арк.
11. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 25. – Спр. 178. – 35 арк.
12. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 235. – 182 арк.
13. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 281. – 76 арк.
14. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 79. – Спр. 269. – 58 арк.

15. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 87. – Спр. 25. – 45 арк.
16. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 91. – Спр. 34. – 59 арк.
17. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 99. – Спр. 327. – 59 арк.
18. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47. – 148 арк.
19. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – 124 арк.
20. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – 96 арк.
21. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – 102 арк.
22. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 133. – 88 арк.
23. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 138. – Спр. 19. – 77 арк.
24. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 150. – Спр. 17. – 93 арк.
25. *Емельян* Пугачев на следствии: Сб. док. и материалов / Сост. Р. В. Овчинников, А. С. Светенко. – М., 1997.
26. *Карцов В. Г.* Религиозный раскол как форма антифеодалного протеста в истории России: в 2 ч. / В. Г. Карцов. – Калинин, 1971. – Ч. 2.
27. *Мельников П. И.* (Андрей Печерский). Счисление раскольников / П. И. Мельников // Мельников П. И. (Андрей Печерский). Полное собрание сочинений. – 2-е изд. – СПб., 1909. – Т. 7. – С. 384–409.
28. *Мельников П. И.* Исторические очерки поповщины / П. И. Мельников. – М., 1864.
29. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк / В. И. Наулко. – К., 1975.
30. *Никольский Н. М.* Сектанство и развитие капитализма в России / Н. М. Никольский // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. – С. 625–637.
31. *Потоцкий В. П.* Очерк истории старообрядчества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване. – 2008. – Вып. 5. – С. 77–88.
32. *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): статистические очерки / А. Г. Рашин. – М, 1956.
33. *Таранец С. В.* Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – К, 2000.
34. *Филарет (Гумилевский Д. Г.)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский) – Харьков, 2004. – Т. 1.
35. *Филарет (Гумилевский Д. Г.)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2005. – Т. 2.
36. *Филарет (Гумилевский Д. Г.)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2006.
37. *Шахов М. О.* Философские аспекты староверия / М. О. Шахов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://starajavera.narod.ru/> Доступ – 07.08.2009.

Додатки

Додаток 1. Динаміка чисельності старообрядців Харківщини за матеріалами канцелярії Харківського губернатора*

* Цей графік та подані нижче таблиці складені на основі: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 235. – Арк. 72 – 79, 181 - 182; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 281. – Арк. 62 – 64; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 79. – Спр. 269. – Арк. 52 – 55; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 87. – Спр. 25. – Арк. 2 – 4; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 91. – Спр. 34. – Арк. 50 – 52; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 99. – Спр. 327. – Арк. 46 – 47; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47. – Арк. 61 – 62; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – Арк. 61, 63; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – Арк. 61, 63; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – Арк. 57; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – Арк. 86; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 133. – Арк. 82; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 138. – Спр. 19. – Арк. 75.

Роки	1825	1826	1828	1829	1830	1831	1833
Губ. місто Харків	141	154	207	199	208	221	205
Повіт. місто Зміїв	6	8	8	9	9	9	19
Харківський повіт	425	423	413	393	417	532	537
Зміївський повіт	538	568	371	396	396	475	536
Ізюмський повіт	13	15	12	10	18	4	6
Куп'янський повіт	691	696	391	404	403	326	359
Вовчанський повіт	819	2307	792	892	955	592	611
Старобільський повіт	693	487	473	471	478	466	464
Богодухівський повіт	13	7	8	8	1	1	1
В цілому по губернії	3339	4665	2675	2782	2885	2626	2738

Роки	1834	1835	1840	1841	1842	1843
Губ. місто Харків	196	205	209	159	212	161
Повіт. місто Зміїв	19	15	20	20	17	17
Харківський повіт	451	649	748	748	703	621
Зміївський повіт	510	821	753	756	697	689
Ізюмський повіт	0	30	48	52	50	48
Куп'янський повіт	359	193	443	458	461	475
Вовчанський повіт	694	643	903	874	887	925
Старобільський повіт	414	445	500	500	526	588
Богодухівський повіт	1	1	0	0	0	0
В цілому по губернії	2644	3002	3624	3567	3553	3524

Додаток 2. Кількість старообрядців по містах та повітах Слобідсько-Української (Харківської) губернії в 1825–1843 рр.

Рік	Чисельність попівців	Чисельність безпопівців	Частка попівців у загальній чисельності старообрядців Харківщини, %	Частка попівців у загальній чисельності старообрядців Харківщини, %
1825	854	2485	25,58	74,42
1826	660	4005	14,15	85,85
1828	608	2067	22,73	77,27
1829	609	2173	21,89	78,11
1830	480	2405	16,64	83,36
1831	747	1879	28,45	71,55
1833	799	1939	29,18	70,82
1834	747	1897	28,25	71,75
1835	646	2356	21,52	78,48
1840	875	2749	24,14	75,86
1841	832	2735	23,32	76,68
1842	747	2806	21,02	78,98
1843	1570	1954	44,55	55,45

Додаток 3. Співвідношення чисельності старообрядців попівського та безпопівського напрямків на Харківщині в 1825–1843 рр.

Рік	Поміщицьких селян	Різних станів	Частка поміщицьких селян у загальній чисельності старообрядців Харківщини, %	Частка представників інших станів у загальній чисельності старообрядців Харківщини, %
1825	152	3187	4,55	95,45
1826	147	4518	3,15	96,85
1828	141	2534	5,27	94,73
1829	160	2622	5,75	94,25
1830	164	2721	5,68	94,32
1831	42	2584	1,60	98,40
1833	29	2709	1,06	98,94
1834	32	2612	1,21	98,79
1835	203	2799	6,76	93,24
1840	278	3346	7,67	92,33
1841	219	3348	6,14	93,86
1842	187	3366	5,26	94,74
1843	196	3328	5,56	94,44

Додаток 4. Співвідношення чисельності поміщицьких селян та представників інших станів серед старообрядців Харківщини (1825–1843 рр.)